

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

МАТЕРІАЛИ

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ»,
присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана**

(14 травня 2021 року)

Харків – 2021

УДК 94 (477)
ББ 63.3 (4Укр)46
Х65

*Затверджено Вченою Радою історичного факультету
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
Протокол № 9 від 26.04. 2021 року*

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. – Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. – 219 с.

Редакційна колегія:

Гончарова О. С., канд. іст. наук, доцент, зав. кафедри історії України
Луценко М. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України
Єгоршина О. О., ст. лаборант кафедри історії України

Збірник складено з тез доповідей, виголошених 14 травня 2021 р. під час роботи Всеукраїнської наукової конференції «Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Тематика статей презентує широкий спектр актуальних питань із життя, політичної, дипломатичної діяльності видатного гетьмана – Богдана Хмельницького та козацького руху на теренах України.

Видання розраховане на науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Тексти подаються в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

©Автори публікацій, 2021
© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2021

	на території України.....	111
Олійник О. М.,	Вплив козацького права на правову систему	
Олійник М. М.	українських земель доби Хмельниччини.....	117
Омельченко В.О.	Еволюція української еліти в ході Національно-визвольної революції 1648-1676 рр.....	126
Охрімович А.	Петро Могила як представник духовної еліти та його внесок у зміцнення політичної культури в Україні.....	135
Павліченко О. О.	Б. Хмельницький у державотворчій теорії В. К. Липинського.....	142
Перепелиця В.О.	Українська старшина періоду гетьманування Івана Виговського.....	146
Спасьонова А. С.	Українська національна революція середини XVII ст.: причини та основні етапи.....	154
Стешенко Н. Л.,	Трансформації державного устрою	
Стешенко О. В.,	Гетьманщини у другій половині XVII ст.....	159
Дьякова О. В.	159
Тарасенко О.А.	Конституція П. Орлика як вияв політико-культурних орієнтацій козацької еліти.....	169
Татаринов Д. О.	Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення.....	178
Хіляй В. В.	Заснування православних монастирів на Слобожанщині.....	188
Чеботова Т. О.	Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича.....	195
Черепанова М. В.	Запорозьке, донське й слобідське козацтво в Придонців'ї у XVI – на початку XVIII століть....	203
Чернікова І.В.	Іллінська церква у с. Суботові – пам'ятка архітектури	211
Шнайдер В.В.	Козацьке самоврядування в Україні.....	216

Олійник О. М.

канд. юрид. наук, доцент, зав. каф.
суспільно-правових дисциплін і менеджменту освіти
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Олійник М. М.

доктор істор. наук, професор
НДУ «Белгородський державний університет»

ВПЛИВ КОЗАЦЬКОГО ПРАВА НА ПРАВОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Постановка проблеми дослідження, визначається тим, що козацька доба в історії України була достатньо тривалим періодом розвитку. А саме з часів появи першої згадки про українських козаків (1492 р.) [5, с. 99-100], до згортання козацької системи управління, судочинства та права, що тривало до середини ХІХ ст. у складі Російської імперії. Особливий вплив на формування правової системи українських земель козацьке право, починає впливати і стає пануючим з часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. [4, с. 635-636], яка і отримала назву доби Хмельниччини.

Аналіз актуальних досліджень з історії та права козацької доби свідчить, що ця проблематика є предметом досліджень багатьох науковців. Окремі аспекти цього питання, аналізувались у працях В. Антоновича, Н. Атаманової, Б. Бачура, О. Бирковича, С. Богданова, С. Величко, Г. Боплана, С. Гусарєва, А. Козаченко, Т. Кульчицького, О. Макаренка, В. Малай, В. Смолія, М. Г. Тараненко, М. М. Тараненко, Д. Яворницького та ін. Як правило у цих працях правові аспекти носять факультативний характер, іншим відносним

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

недоліком є те, що дослідники значно більше уваги приділяють розвитку козацького права у Запорізької Січі, а не всієї Гетьманщини де також тривалий період норми козацького права значно впливали на формування та розвиток правової системи.

Таким чином наша робота є спробою аналізу формування та розвитку феномену козацького права на теренах України середини XVII ст.

Норми козацького звичаєвого права виникали та формувались в процесі еволюції господарсько-побутових відносин та спирались на загальноприйняті «давні» норми поведінки, що були вироблені протягом століть.

Козацьке право являло собою систему звичаєвих норм, переважна більшість яких сформувалась на Запорозькій Січі, на її основі базувалась структура й діяльність військово-адміністративних і судових органів, регулювались питання земельних, майнових, особистих відносин. Норми звичаєвого права діяли аж до першої половини XIX ст.

Писаних норм права, законів на Січі не було. Джерелом права вважався головним чином правовий звичай та визнане на його підставі звичаєве право [4, с. 646-647]. Якщо розглядати причини відсутності на Запоріжжі писаних законів, то, слід погодитись, такими причинами були: по-перше, досить короткочасна тривалість історії запорізьких козаків, впродовж якої вони не змогли писане право виробити, систематизувати та оформити його письмово; по-друге, життя козаків у більшості проходило у походах та війнах, що аж ніяк не сприяло можливостям займатися складанням писаних законів; по-третє, козаки боялися, що писані закони можуть значно обмежити їх існуючі права та свободи [1, с. 10].

Суд мав змагальний характер, з процесуальних дій відомі допити, проведення слідства, залучення свідчень свідків, використання різних доказових процедур. В галузі цивільно-правових норм використовувалось право власності на майно, речі, зброю, одяг, худобу. Зобов'язальне право регулювало купівлю-продаж, позики, оренду. В кримінальному праві існувала

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

досить розвинена система класифікації злочинів та різних видів покарань. Найтяжчими визнавалися вбивство, побої, пияцтво під час військового походу, крадіжки, приведення на Січ жінки, дезертирство, зухвалість по відношенню до командирів, гайдамацтво тощо. Від характеру вчиненого злочину (умисно чи ні, групою осіб, у стані сп'яніння, професійно, рецидив) залежали і кари: шибениця, гак, паля, відсічення голови, утоплення, закопування в землю, побиття киями, каліцтво, таврування, штраф, конфіскація і заслання в Сибір (з кінця XVIII ст.). Виник такий цікавий звичай як відкуп смертника жінкою, шляхом одруження з ним [8, с. 121].

Система злочинів і покарань запорізького козацтва, яка складалася у відповідності до старовинних звичаїв – «словесним правом, здоровим глуздом» – були за межами польсько-литовського законодавства. Покарання у запорізьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину. Зокрема, за крадіжку призначалась смертна кара. Пояснення такої суворості слід шукати у рівні розвитку української нації на той час. Якщо у розвинутій державі крадіжка карається штрафом чи позбавленням волі, то на нижчому рівні розвитку державної структури (державне утворення) для людини характерним є насамперед захищати свою свободу і своє майно, а вже потім думати про подальше громадське життя.

У козацькому праві земельні відносини регулювалися нормами звичаєвого права, існували такі поняття, як право першого володіння, давність володіння, але у ході диференціації козацтва пізніше козацька старшина прагнула закріпити за собою землі вже не на основі норм звичаєвого права, а на підставі гетьманських і царських грамот. Проте питання про існування в Січі приватної власності на землю й до сьогодні залишається відкритим [2, с. 12].

За змістом звичаєве право Запорозької Січі поділялося на публічне і приватне. Публічне право козаків – це певний військовий статут, що регулював найважливіші суспільні відносини запорозької громади, а саме: військово-адміністративний устрій (порядок виборів, функціонування органів влади та

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

управління), військові справи, порядок володіння й користування землею, угіддями, спільним нерухомим і рухомим майном, порядок судочинства, встановлював відповідальність за злочини. Приватне право регулювало відносини цивільно-правового характеру: право власності на особисте рухоме і нерухоме майно, різноманітні угоди, відповідальність за спричинення шкоди тощо [7, с. 11-12].

Ці норми і в подальшому враховувались і використовувались всіма кодифікаторами, і державна влада не забороняла цього робити.

Важливим джерелом права Гетьманщини було Магдебурзьке право. Німецьке право внесло в міста не дріб'язкову регламентацію їх життя, а певну його організацію, складовими елементами якої були особиста свобода, впорядкування повинностей, міське самоврядування.

Особливою категорією норм звичаєвого права було церковне право. Воно склалось при участі української православної церкви і регулювало моральні правила поведінки, що не отримали свого законодавчого затвердження в офіційних збірниках. Ці норми були обов'язковими не тільки для церковнослужителів, але і парафіян.

Однак при цьому зберігалася чинність окремих збірників писаного права Речі Посполитої, зокрема положень Литовських статутів, та збірників магдебурзького права, до числа яких належать «Саксон» у переробці П. Щербича, «Порядок» Б. Троїцького, а також «Право Холмське» в опрацюванні П. Кушевича [5, с. 135]. Як видно з матеріалів судової практики, дані правові джерела використовувалися в процесі судочинства лише тоді, коли ту чи іншу судову справу неможливо було вирішити звичаєвим правом [3, с. 14].

З часом великої ваги набувають нові джерела права. Вони з'явилися завдяки бажанню української козацької старшини отримати надійну гарантію свого нового майнового й юридичного статусу. Саме вона першою порушила питання про узаконення гетьманськими універсалами своїх земельних надбань,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

подібно до того, як польська шляхта і магнати отримували землю від короля Речі Посполитої.

Мова йде, перш за все, про гетьманські універсали. Це були розпорядчі акти вищої юридичної сили. Вони носили загальнообов'язковий характер для всього населення України. Універсали регулювали державні, адміністративні, цивільні, кримінальні проблеми та процесуальні стосунки [4, с. 636]. Крім гетьманських універсалів стали видаватись й нормативні акти генеральної військової канцелярії та генерального військового суду. Це були укази (запозичені з російського діловодства), іменні листи, ордери, інструкції та грамоти.

За юридичною силою та обсягом дії розрізняли три види гетьманських універсалів: 1) загальні нормативні акти, що поширювали чинність на всю територію держави і на всі суспільні стани; 2) локальні нормативні акти, що поширювали чинність на окремі суспільні стани (козаків, міщан, селян) або на окремі адміністративно-територіальні одиниці (полки, сотні, міста); 3) індивідуальні акти застосування норм права – визначали права і обов'язки тих осіб, котрим були адресовані. З юридичної точки зору за галузями правового регулювання універсали умовно поділялись на три групи: адміністративно-правові, цивільно-правові і кримінально-правові. Деякі універсали містять декілька правових норм, що належать до різних галузей права. Більшість універсалів, незалежно від свого основного змісту, містили опис правопорушення та покарання за нього [7, с. 11].

Кримінальні злочини у період, що вивчається, поділялися на три види: тяжкі злочини, до яких відносилися розбій і пограбування, порушення дисципліни і субординації, дезертирство, зґвалтування, вбивство козака тощо, злочини середньої тяжкості, які були переважно пов'язані з бійкою та дрібними крадіжками; як легкі злочини кваліфікувалася образа, а також цілий ряд незначних діянь, що були пов'язані з майном. Крім того, вже в період Хмельниччини помітний поділ кримінальних справ на такі, що порушувалися

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

судами в порядку приватного обвинувачення, і такі, що порушувалися в порядку публічного обвинувачення [5, с. 136].

На нашу думку, у досліджуваний період можна виділити ще такий поділ злочинів:

- державні (зрада, тобто перехід на бік ворога, змова проти гетьмана та замах на його життя, антигетьманські повстання, вбивство іноземного посла);
- військові (невиконання наказів військових начальників, гайдамацтво, дезертирство, вживання спиртних напоїв під час військових походів);
- службові (зловживання владою, невиконання старшиною своїх обов'язків, відмова посадовою особою здійснювати правосуддя чи виконувати розпорядження гетьмана адміністративно-правового змісту);
- злочини проти православної віри, церкви та духовенства (богохульство, перехід в іншу віру, пограбування церков і монастирів, убивство священиків);
- майнові та господарські (посягання на приватну власність козаків, шляхти, міщан; незаконний продаж горілки, ухилення від сплати податків);
- злочини проти особи (убивство, нанесення побоїв, зґвалтування) та моралі.

Злочини поділялися на умисні, по необережності та випадкові, але чітких критеріїв визначення форми вини злочинця не існувало. Суб'єктами злочину вважалися особи, які досягли 16 років, хоч повнолітніми хлопці вважались лише після досягнення 18 років [7, с. 11-12].

Смертна кара була вищою формою покарання. Вона поділялася на просту і кваліфіковану. Остання, у свою чергу, поділялася на кваліфіковану мученицьку, яка супроводжувалася великими стражданнями винного ще до позбавлення його життя, і кваліфіковану «обрядову», яка була пов'язана з різними ганебними обрядами і церемоніями. Крім того, вже в період правління Б. Хмельницького, виникає новий вид покарання – тюремне ув'язнення [6, с. 125].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Важливою особливістю правової системи Гетьманщини досліджуваного періоду була відсутність кодифікованих законодавчих актів, що значно ускладнювало процес судочинства, призводило до суб'єктивізму у наданні судами правової оцінки тим чи іншим правопорушенням, а також породжувало такі негативні явища, як корупція і хабарництво.

Після приєднання України до Московської держави норми російського права в Гетьманщині тривалий час не використовувались, за винятком тих нормативних актів, які видавалися на її території.

Наприклад, діяли такі джерела російського права, як: царські грамоти, укази, акти вищих органів царської влади тощо. Так, наприклад, царською грамотою від 27 березня 1654 р. надавалося право українцям судитися «по своїм прежнім правам» [9]. Царськими грамотами також підтверджувалося або надавалося магдебурзьке право українським містам. Згодом російські закони використовувалися в Україні у судових справах, в яких сторонами виступали росіяни. Крім того, розглядаючи справи проти «царських людей», вже в другій половині XVII ст. царські воєводи керувалися російськими законами.

В адміністративній і судовій практиці періоду, що розглядається, широко використовувалися адміністративні й судові прецеденти.

Особлива категорія нових джерел права складали акти, що регулювали міжнародне правове становище України: її договори з Кримом (1648), Туреччиною (1648, 1654), Річчю Посполитою (Зборівський 1649, Білоцерківський 1651), Молдавією (1654). Серед цих актів особливе місце посідають договірні статті, підписані гетьманом Б. Хмельницьким, з одного боку, і Московським царем й Боярською думою – з іншого (Березневі статті 1654 р.). Вони визначали не тільки правові форми взаємовідносин України і Московської держави та інших країн, а й зафіксували найважливіші правові норми внутрішнього життя України [9].

Крім того, як показує аналіз джерел, у даний період ще не було нормативних актів українських автономних органів влади. Гетьман та

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

полковники своїми універсалами регулювали лише окремі питання судочинства і стосувалися вони, здебільшого, окремих осіб. Таку ситуацію можна пояснити нестабільністю політичної ситуації у молодій Гетьманській державі та постійною участю її у військових діях [5, с. 137].

Таким чином можна зробити висновок, що в цілому козацьке звичаєве право змогло упорядкувати правову систему доби визвольних змагань. Але треба визнати, що такий панівний вплив міг носити виключно тимчасовий характер. Це пов'язано з тим, що, по-перше, воно носило переважно усний характер, що значно ускладнювало суд та процес цієї доби. По-друге, воно врегульовувало тільки деякі види правових відносин, це пов'язано, як з нестабільною військовою ситуацією, так і обмеженістю предмета і об'єкта правових відносин козацького права попередньої доби (Запорізької Січі). Отже, поступово козацьке звичаєве право починає розчинатись у правовій системі пізньої Гетьманщини, яке і є симбіозом Литовських Статутів, російського імперського права та самобутніх правових норм козацького звичаєвого та гетьмансько-козацького права.

Література:

1. Атаманова Н. В. Правовий порядок Запорізької Січі як феномен правового життя України (XVI – XVIII ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Ужгород. 2012. №19. Т.1. С. 9-11.
2. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 20 с.
3. Биркович О.І. Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. 20 с.
4. Енциклопедія українознавства: загальна частина. / за заг. ред. В. Кубійовича: в 10 т. Київ: НАН України. 1995. Т. 2. 803 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

5. Історія держави і права України: підручник / [С. Д. Гусарєв, В. К. Антошкіна, О. О. Сердюк та ін.] Донецьк: Юго-Восток, 2014. 535 с.
6. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648-1657 роки). *Вісник Академії правових наук Харків*. 2003. №4(35). С. 120-126.
7. Макаренко О.В. Злочини і покарання в праві української гетьманської держави 1648-1657 рр.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 20 с.
8. Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорізькій Січі. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія,соціологія,право*. Київ. 2017. №3/4 (35/36). С. 117-122.
9. N. Oleinik, Sergey V. Bogdanov, Vera V. Molayi, Alexander N. Oleinik Pereyaslavskaya Rada 1654 yr.: contemporary politico-legal study. *QUID: Investigación, ciencia y tecnología*. 2017. Special Issue N°1. P. 2762-2766. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6724779>. (дата звернення: 14.12.2020).